

geslagen: 'Dit heeft enerzijds met het onderwerp te maken — de vrede wordt immers op een andere manier verbeeld dan de oorlog — terwijl anderzijds nieuwe penningmakers op het toneel verschijnen' (166); daar blijft het bij.

In 'De Vrede verbeeld. Zeventiende-eeuwse vredes in de prentkunst' (173-203) vergelijkt Emilie M. L. van der Maas de verbeelding van verschillende vredesverdragen van de Republiek, van het Twaalfjarig Bestand in 1609 tot en met de Vrede van Rijswijk van 1697. De bekende ets van Suyderhoef naar een schilderij van Ter Borch van de bezwering van de Vrede van Munster op 15 mei 1648 werd een voorbeeld voor graveurs van andere vredessluitingen. De graveurs, zelden zelf aanwezig, baseerden zich doorgaans op ooggetuigenverslagen of andere afbeeldingen, maar streefden naast waarheidsgetrouwheid ook naar een zo goedkoop mogelijke productie, inclusief hergebruik van koperplaten. Van der Maas behandelt de verschillende fasen van een verdragsluiting, van de begroeting van de onderhandelaars tot en met de viering van de vrede, en gaat daarbij waar mogelijk na in hoeverre de afbeeldingen overeenstemmen met de werkelijkheid. Dat is niet altijd even nuttig. Zo telt de paragraaf 'Eedsweren bij kaarslicht' maar vijf regels; gemeld wordt slechts dat de afbeelding van de ondertekening van de Vrede van Rijswijk bij kaarslicht deze historische gebeurtenis juist weergeeft.

De bundel is bedoeld voor een geïnteresseerd lekenpubliek en is mijns inziens geslaagd in die opzet. Alle artikelen weten een evenwicht te vinden tussen voor leken leesbare en lezenswaardige informatie en voor vakgenoten interessante discussiebijdragen. De prachtige vormgeving van het boek sluit daarbij aan, met als enige kritische kanttekening dat de afbeeldingen doorgaans vrij klein zijn afgedrukt, waardoor details verloren gaan.

Ruud van den Berg

W. Klooster, *Illicit riches. Dutch trade in the Caribbean, 1648-1795* (Leiden: KITLV press, 1998, xiv + 283 biz., f50,-, ISBN 90 6718 123 4).

In 1713 verloor Nederland het Spaanse asiento op de slavenhandel aan de Engelsen. Tot dat jaar was Curaçao hét slavendepot voor de Spaanse koloniën in de Amerika's. Dit verlies van het privilege om slaven te mogen verkopen aan de Spanjaarden veroorzaakte in 1715 een probleem op Curaçao. Voor de duizend slaven die dat jaar op het Nederlandse eiland arriveerden om verkocht te worden was geen markt. Ze bleven dan ook op Curaçao. Vanaf die tijd kozen de, illegaal opererende, slavenhandelaren er steeds vaker voor Suriname en de daaraan grenzende Nederlandse bezittingen Berbice, Demerary en Essequibo aan te doen. De prijzen die ze hier voor de slaven kregen waren ook hoger. Lobbywerk van Zeeland in de Staten-Generaal leidde in 1730 tot een uitgekleeft octrooi van de WIC. Het monopolie op de Nederlandse slavenhandel dat de WIC geruime tijd had bezeten, werd grotendeels opgeheven. Het gold nog alleen maar voor de slavenhandel in Suriname, Berbice en Essequibo. De smokkelaars konden hun handelsactiviteiten nu op legale basis voortzetten.

Deze ontwikkelingen betekenden echter niet dat Curaçao zijn functie als stapelmarkt verloor. Integendeel. Gedurende de achttiende eeuw waren de omvang, waarde en winsten van de Nederlandse Caribische transitohandel, aldus Klooster, veel groter dan historici tot nu toe dachten. Smokkelaars en andere illegaal opererende kooplui namen een groot deel voor hun rekening. Curaçao, maar ook St. Eustatius waren doorvoerhavens voor allerlei handelswaar en voor Afrikaanse slaven. Nederlandse handelaren vervoerden producten, zoals Nederlandse textiel, via Curaçao naar hun afnemers, vooral Venezolanen. De Nederlanders sloegen op de kust van Venezuela, op Curaçao en op St. Eustatius tropische producten in zoals cacao, tabak, sui-

ker, koffie en indigo. Deze producten waren afkomstig van Spaanse, Franse en Engelse koloniën in het Caribisch gebied en bestemd voor de Nederlandse — en Europese — markt.

Historici hebben tot dusver de Nederlandse economische handel en wandel in het Caribisch gebied of op aspecten (zoals de slavenhandel) bekeken of in relatie tot de commerciële activiteiten die Nederlanders ondernamen in de Oost. Vooral voor de achttiende eeuw heeft dit een verkeerd beeld opgeleverd, aldus Klooster. Dit 'oude' beeld komt er in het kort op neer dat Nederland vanaf het begin van de achttiende eeuw zijn economische positie in het Atlantisch gebied gaandeweg verloor aan vooral Engeland en Frankrijk. Klooster meent echter te kunnen aantonen dat de Nederlandse handel in en op de West in de achttiende eeuw toenam; en wel in een mate die met de Engelse handel vergelijkbaar was. Alleen Frankrijk zou Nederland voorbij zijn gestreefd.

Vooral de ingesleten traditie om Oost en West, om de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) en de West-Indische Compagnie (WIC) met elkaar te vergelijken houdt het hardnekkige vervalsdenken met betrekking tot de Caribische handelsactiviteiten in stand. Klooster wijst erop dat de functie en activiteiten van beide handelscompagnieën te verschillend waren om ze op een zinvolle wijze aan elkaar te toetsen. De tweede WIC (vanaf 1674) had vooral bestuurlijke en fiscale taken terwijl de VOC een veel omvattender takenpakket had, waarin commerciële activiteiten een zeer grote rol speelden. De VOC was ook veel beter in staat om haar monopoliepositie te beschermen. In het Caribisch gebied daarentegen bestond vanaf de zeventiende eeuw een levendige slui- en smokkelhandel die zich formeel buiten de WIC afspeelde. Het waren deze illegale handelspraktijken die in hoge mate bijdroegen aan het relatief grote volume van de handel op en binnen het Caribisch gebied, ook in de achttiende eeuw. Klooster heeft zeker een goed punt om ervoor te pleiten beide invloedssferen en beide compagnieën op zichzelf te bekijken.

Klooster heeft een doorwrochte, goed geschreven studie afgeleverd. Hij heeft veel nieuwe gegevens boven tafel gekregen. Zijn oog voor het detail is groot. Behalve gedetailleerd cijfermateriaal lardeert de auteur zijn tekst ook met spannende verhalen. Zo gaat hij bijvoorbeeld in op de illegale contacten tussen Nederlandse kooplieden en Venezolaanse handelaren op de kust van Venezuela. Men gebruikte een systeem van wachtwoorden om contact te leggen met elkaar. Er werden vuren ontstoken op het strand ten teken dat de kust veilig was en meer tot de verbeelding sprekende zaken. De Nederlanders dreven hun illegale handel met zowel planters als slaven op de Venezolaanse kust. Een aparte groep smokkelaars waren de Spaanse geestelijken. Vanwege hun positie werden de producten die zij naar de kust vervoerden doorgaans niet geregistreerd.

Kloosters oog voor het detail heeft ook een schaduwzijde. De informatiedichtheid dreigt de — grotere — lijn van het betoog soms uit het zicht te doen verdwijnen. De inleiding kán de lezer op het verkeerde been zetten. Wellicht heeft Klooster gemeend de niet-Nederlandse lezer een dienst te bewijzen door een geschiedenis van de handel in de Noordelijke Lage Landen vanaf de 'jongste tijden' te geven, maar mijns inziens was dat niet nodig geweest. Door deze grote aanloop dreigt Kloosters nieuwe inbreng in het historische en historiografische debat over de Nederlandse economische activiteiten in het Caribisch gebied in de zeventiende en achttiende eeuw uit het oog te worden verloren. De conclusie van deze studie is weer zeer verhelderend door de duidelijke, *to the point* geformuleerde bevindingen en resultaten van Kloosters onderzoek.

De Nederlandse activiteiten in het Caribisch gebied waren grotendeels illegaal van karakter; ze waren omvangrijker dan lang gedacht is, ook of met name in de achttiende eeuw; ze waren van een andere aard dan de activiteiten in de Oost.

J. Schillings, *Het tolerantiedebat in de Franstalige geleerdentijdschriften uitgegeven in de Republiek der Verenigde Provinciën in de periode 1684-1753* (Dissertatie Nijmegen 1997, Studies van het Instituut Pierre Bayle voor intellectuele betrekkingen tussen de West-Europese landen in de nieuwe tijd XXVII; Amsterdam, Maarssen: APA-Holland university press, 1997, xxii + 253 blz., f85,-, ISBN 90 302 1037 0).

Wie waren de auteurs van wat we met een modern woord recensies zouden noemen in de Franstalige geleerdentijdschriften uit de Republiek gedurende de zeventig jaar na de herroeping van het Edict van Nantes? Schillings kan ze in zijn dissertatie aanwijzen: voor zijn overzichtspublicatie — er zijn er jammer genoeg nog maar zo weinig — is hij in staat in drieëntwintig tijdschriften (van de vijfentwintig die verschenen) zestig in een bijlage opgesomde journalisten te traceren. Daarvan waren de meeste gereformeerd, niemand luthers en vele gewezen kloosterlingen. Zelden betrof het katholieken. De eerste 'generatie' was vrijwel zonder uitzondering hugenoot en alle journalisten hadden, indien zij ooit een studie ondernamen, dat gedaan in Saumur of Genève. Deze gegevens tekenen dit milieu van het liberale, liever gezegd vrijzinnige protestantisme. Want in bijna alle tijdschriften kwam de kwestie van de verdraagzaamheid aan bod. Hier vallen dan natuurlijk de grote namen van Pierre Bayle, Jean le Clerc, maar ook andere, kleiner van statur, waren daarom niet minder belangrijk in het debat. Schillings gaat bij zijn onderzoek uit van wat de Duitse geleerde Johannes Kühn in 1923 over het begrip tolerantie had betoogd. Kühn meent, dat tolerantie en de component intolerantie — historisch gezien — neutrale concepten zijn. Zij zijn 'waardeloos' en de invulling ervan hangt volledig af van de contemporaine omstandigheden en doeleinden, die men nastreefde. Niet elke hedendaagse strijder voor mensenrechten en tolerantie zal hiermee kunnen instemmen, maar voor een historisch onderzoek naar opvattingen uit de late zeventiende en eerste helft van de achttiende eeuw in een bepaalde protestantse kring lijkt dat een juist perspectief.

Voor zijn boek heeft Schillings daarom de contemporaine ideeën als uitgangspunt genomen. Bij tolerantie dacht men toen allereerst aan religieuze tolerantie, die strict werd onderscheiden in een civiele en een kerkelijke component. Elk deel kende zijn eigen regels volgens de vrijzinnig protestanten en hun grote verwijt aan de katholieke kerk was nu juist dat zij de twee door elkaar liet lopen. Na een terugblik in vroeger tijden en de polemieken, die toen werden gehouden, introduceert Schillings de standpunten binnen de groep, die hij bespreekt door voor wat het eerste civiele gedeelte betreft de nadruk te leggen op het belang van tolerantie voor het individu en zijn geweten en het gevaar dat uitging van regelend optreden van de kerkelijke overheid. Voor het tweede, dikwijls door predikant-journalisten verdedigd, ging het meer om het bestaansrecht van verschillende kerkgenootschappen. Hier kon het model dat John Locke had verdedigd als voorbeeld dienen, waarin het kerkelijk gezag het laatste woord had. In zijn hoofdstuk over de civiele tolerantie en haar grenzen volgt de auteur talrijke diverse reacties op verschenen publicaties in de tijdschriften. De overheid had de opdracht de godsdienst zich te laten ontplooiën, maar geen bevoegdheid geloofsdwang uit te oefenen. Atheïsten konden echter bij geen enkele schrijver behalve bijvoorbeeld Bayle of Etienne Luzac op tolerantie rekenen. Zij waren letterlijk 'gewetenloos' en werden dus in een staat die uitging van de zedenleer van het geloof als ongewenst gezien. Ook joden vormden voor auteurs in de periodieken een 'lastig' element, dat zich niet liet bekeren, al veroordeelden de journalisten hun vervolging door de katholieken in Oost-Europa. Naast de verfoeide socinianen, quakers en hernhutters ging het vervolgens om de staatsgevaarlijke activiteiten van de katholieke kerk als instituut, niet om de individuele katholieke gelovige. Men toonde zich soms beschaamd vanwege de toen waargenomen verdraagzaamheid van de mohammedanen, die groter bleek dan de christe-